

Исаков К.А.

ТАМСИЛЧИЛИКТИН УСТАТЫ

Исаков К.А.

МАСТЕР БАСНИ

К.А. Isakov

MASTER OF FABLE

УДК:341.223

Макалада тамсилчиликтин устаты Мухтар Борбугулов жөнүндө жазылган, анын чыгармаларынын өзгөчөлүктөрү тууралуу айтылат.

The article describes about the master of fable Mukhtar Borbugulov and features of his works.

Адабият таануу тармагында, адабий сында, прозада, драматургияда, котормочулукта, болочок журналисттерди, илимпоздорду, мугалимдерди тарбиялоодо **Мухтар Борбугуловдун** улуттук маданиятка сиңирген эмгеги өзгөчө зор болгон.

Автордун биринчи эле китеби 1955-жылы «Тамсилдер менен ырлар» деген ат менен жарык көргөн да, ал адегенде эле классикалык тамсил жанрынын талаптарын өздөштүрүүгө багыт алгандыгын көрсөтүп турат. Андан кийин 1960-жылы «Тамсилдер», 1963-жылы «Керегем, сага айтам» деген жыйнактары биринин артынан бири чыгып, анын ысымын таанымал тамсилчи катары элге таанытты. 70-80-жылдарда М.Борбугуловдун адабиятчылык ишмердүүлүгү менен бирге эле тамсилчилик таржымалы жаңы чыгармалар менен байып, «Тандалган тамсилдер» (1973), «Тамсилдер» (1978), «Чычкандын тою» (1987) деген китептери жарык көрдү. Мурдагы жыйнактарынан иргелип алынган тамсил жанрындагы чыгармалары анын 1990-жылы жарык көргөн «Ташкене» деген китебине киргизилген жана бул жыйнагы кыргыз тамсил жанрындагы көлөмү жагынан да, маани-мазмуну жагынан да азырынча алдына башкаларды салдырбаган китеп болуп калды (жыйнактан 152 тамсил орун алып, жалпы көлөмү 12,05 эсептик басма табакты түзөт).

Тамсилчинин алгачкы чыгармачылык башатынын өзгөчөлүктөрү тууралуу Х.Бапаев мындай деп жазат: «Чынында эле элдин турмушун, улуттук өзгөчөлүгүн, психологиясын, этнографиясын, үрп-адат, салт-санаасын жете үйрөнбөстөн туруп, чыгарманы улуттук колорит менен сугаруу мүмкүн эмес. М.Борбугулов бул талаптарды мурда өздөштүргөндүктөн толук маанидеги тамсилдерди жазды. Анын сатирасы бюрократтарга, жасакерлерге, алдым-жуттум паракорлорго, турмуштан артта

калгандарга, сынды сүйбөгөндөргө багытталды» [1, 64]. Демек М.Борбугулов тамсилчиликке бир нече багыттарды үйрөнгөн соң келди. Алар:

- кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы, анын ичиндеги айбанаттар тууралуу жөө жомоктор;
- оозеки формада эл арасында айтылып келген тамсилдер;
- Чыгыш элдеринде кеңири таралган тамсил-жомоктору («Тоту-наама», «Калила менен Димна» ж.б.);
- Түштүк Кыргызстанда диний адамдар тарабынан аллегориялык мааниде айтылган роваяттар, икаялар;
- Батыштын классикалык тамсили;
- тамсил котормочулугу;
- тамсилдин теориясын изилдеген адабияттар;
- кыргыз жазма адабиятындагы тамсилчилердин чыгармачылыгы;
- тамсил жазуу үчүн материал берүүчү турмуш;
- тамсилге айландыруу үчүн адабияттын башка жанрлары (фельетон, эпиграмма, шарж, комедия, сатиралык аңгеме ж.б.);
- тамсилдик тил ж.б.

Мухтар Борбугуловдун тамсилчилик өзгөчөлүктөрү кайсылар?

Ал-өз тамсилдеринде кыргыз элинин кылымдар бою айтылып келген макал-ылакаптарын, учкул сөздөрүн ыгы менен колдоно билген автор. Мисалы, «Кыздын сыры – төркүнүнө маалим» деген элдик макалдын негизинде «Кыздын сыры – телефонго маалым» деген тамсилин жазат [2, 24-26], ал эми «Кимдин баласы апакай» деген чыгармага [2, 36-38] «Карга баласын аппагым дейт» деген элдик нуска сөз негиз берет, «Төөнү сел алса, Эчкини асмандан көр» деген макалдын тамсилдик интерпретациясы «Төө менен Эчки» деген чыгармага [2, 58-60] ишке ашкан, «Жыгылган ооганга күлөт» деген макал «Жыгылган менен ооган» деген тамсилдин [2, 61-62] жазылышына түрткү болгон, «Кой терисин жамынган Кырышкыр» деген макал ушундай эле наамдагы тамсилдин жаралышын шарттаган [3, 39-44]. Бир катар тамсилдин темасы (наамы) түздөн - түз элдик макал-ылакаптар менен аталган учурлар да кездешет. М.: «Бармак басты, көз

кысты» [4, 46], «Алма быш, оозума түш» [4, 64] ж.б.

Макал-ылакаптарды чыгармаларында колдонуу менен тамсилчи өзүнүн жазгандарын кылымдар бою эл тарабынан айтылып, нускаланып, калктын тарбиялоо, таалим берүү практикасында апробацияланган ибараттар менен айкалыштырат, ошол эле кезде өткөн тарыхый доорлордогу адамдардын моралдык сапаттары менен азыркы адамдардын моралдык сапаттарын салыштырат, аны менен бирге макалдар адамдардын сапаттарын образдуу ачып берүү функциясын таамай аткарат.

М.Борбугуловдун дагы бир тамсил жазуу өзгөчөлүгү – анын контрасттуу каармандарды каршы лагерге коюу аркылуу ой айтуу ыкмасы. Бул Эзоптон тартып эле Батыш классикалык тамсилинде абдан кеңири тараган поэтикалык формалардан.

М.Борбугуловдун «Ташкене» топтомунда мындай тамсилдер («Акын менен Чычкан», «Чычкан менен Күбөө», «Чырак менен Кантала», «Жасакер менен Кой», «Балтек менен Ат», «Жазуучу менен Апенди», «Улук менен Тегирмен», «Түлкү менен Ит», «Ажал менен Бюрократ», «Аркан менен Сөз» ж.б.) жалпы 152 тамсилдин ичинен 47 тамсилге таандык көрүнүш. Мындай ыкма аркылуу ой айтууда автор турмуштагы оң менен терстин, жамандык менен жакшылыктын, сулуулук менен куниктиктин катар жүрөрү тууралуу байыртадан бери келе жаткан ойду бекемдеп, жашоонун өзү карама-каршылык экендигин көрсөтүүгө аракет кылат. Каармандарды эки өйүзгө коюп сүйлөштүрүү – чындыкты таанып билүүнүн бир жолу экендигине ишендирген автор-тамсилчи өйүздүн бир жагындагысына мыскылдуу да, шылдыңдуу да карайт. Ал эми экинчи жагына өзү туруп, аны оң идеал катары туу кылып көтөрүп чыгат.

Бул карама-каршы каармандар бири-бири менен эркин сүйлөшүп, автор каалагандай диалог куруп, тамсилчиге жакшы багынып берет, ошол эле кезде алар контрасттуу турмуштук типтер катары окуяга активдүү катышат. Диалогдорунун арасында жазуучу өз пикир-ойлорун кошо берүүгө да мүмкүнчүлүк түзүлөт.

М.Борбугулов тамсил чыгармачылыгында ХХ кылымдын 50-80-жылдарында эмгектенди, андыктан да ал эң биринчи орунда ошол кезди – социализм учурун тема кылып алды. Анын чыгармаларынын башкы тематикалары жана каршы чыккан коомдук жана адам мүнөзүндөгү көрүнүштөрү булар болду:

- мамлекеттик мүлккө кол салгандар: алардын ичинде чарбалардын жана мекеме-ишканалар-

дын жетекчилери, эсепчилери (бухгалтерлери), кассирлери, кампачылары;

- уруу-уруу деп ураан чакыргандар, таанышчылык, жердешчилик, протекция сыяктуу кыргыз улутун артка тартып келе жаткан эскинин саркындылары;
- беш жылдык планды аткарууда коллективдерди артка тарткандар, б.а. социалисттик мелдеште артта калгандар;
- адамдардын жеке мүнөзүндөгү жана жүрүштурушундагы советтик салтка жат көрүнүштөр: жалкоолук, жатып ичерлик, чагымчылык, ушакчылык, көз боёочулук ж.б.

Автордун дагы бир баса белгилей турган жаңылыгы – ар жаныбарлардын биз билген мүнөздөрүнөн, көндүм бейнелерин көрсөтө берүүдөн качып, аларды жаңыча сапатта, башкача образда көрүүгө аракет кылгандыгында. Ошол эле кезде ал мурда тамсилдерге каарман боло элек жансыз предметтерди да («Саат жана мүнөт», «Балдак», «Бузук саат», «Жүгөн», «Терезе» ж.б.) «сүйрөп келип», тамсилге «киргизип ийет».

М.Борбугулов – өзү окумуштуу, илимдин доктору жана жазуучу, ал ошол илим жана маданият чөйрөсүн жакшы билген инсан. Илим жана адабият тармагында дал ушул тамсилчи эмгектенген мезгилде – ХХ кылымдын 2-жарымында аябагандай интригалар күчөп, интеллигенция жердешчилик, көрө албастык сыяктуу оорулар менен ооруган, чыныгы илимпоздордун ордун жалган илимпоздор ээлеп алган. Ушул көрүнүштөр М.Борбугуловго тынчтык бербей ушул темада да ондогон тамсилдерин жазды. Буга жазуучунун «Бүргө кайсы буту менен секирет» деген тамсили мисал боло алат.

Жазуучунун тамсилчилик ишмердүүлүгү тууралуу кеп кылганда адабиятчы С.Байгазиевдин пикири менен эсептешпей коюуга болбойт, ал мындай деп жазат: «Дегеле, Мухтар аалым, образдуу айтсак, төрт аягын тең таштаган жорго сындуу. Анын тамсил жанрындагы табылгалары менен жетишкендиктерин айтып отурса да өзүнчө бир узун сабак сөз болот. Маселен, тамсилдеринин четинен «кармап» эле бирөөсүн окуп көрөлү. Мынакей, «Ажал менен бюрократ» аттуу сатиралык миниатюрасы:

Адатынча астыртан бербей кабар,

Бюрократка келди Ажал:

– Жаныңды алам, болгун даяр!

Бюрократ жооп берди:

– Секретарга бар!

Көрүнүп тургандай, бул тамсилди комментариялап отуруунун деле кажети жок. Көркөм сөздүн күчүн көрүнүз. Тамсил жебеси бутанын дал ортосуна сайылып отурат.

Тамсилчи күтүлбөгөндөй табылган кыска жана нуска төрт гана саптын жардамы менен илгертен адам коомунун чекесине чыккан чыйкан болуп келаткан бюрократиянын типтүү «портретин» кашкайта тартып салган. Тартынбай классикалык деп айтса боло тургандай мындай көркөм портрет көрүнгөн эле таланттын колуна келе бербейт. М.Борбугуловдун тамсил чыгармачылыгы ушул өңдүү таамай, таасирдүү, ийгиликтүү чыккан көркөм берметтерге бай. М.Борбугуловдун 50-жылдардан бери карай «Тамсилдер» деген ат менен жарык көрүп келе жаткан китептери «Койчу карышкыр», «Чычкандын тою», «Ташкене» сыяктуу жыйнактар кыргыз тамсил жанрынын салттарын андан ары жемиштүү улоонун жана өнүктүрүүнүн өрнөктөрү болуп эсептелет. Белгилей турган бир өзгөчөлүк, М.Борбугуловдун тамсилдери жалпы чымчып, келекеге алган үстүрт юмордун, кургак моралдык сентенциялардын деңгээлиндеги чыгармачылык эмес. Өзүнүн мыкты үлгүлөрүндө окумуштуу-жазуучунун тамсилдери белгилүү бир интеллектуалдык бийиктиктен туруп турмуштук көрүнүштөрдүн комизмин жана терс маңызын көрө билип, аларды күйдүргү ирониянын, ачуу какшыктын, куйкумдуу юмордун, сары тикендүү социалдык мазмундагы күлкүнү, жылмаюуну жараткан, эмоцияны козгогон, коомдук-нравалык илдеттерге карата адамдык антипатияны активдештире билген кундуу сатира болуп саналат» [5, 354].

Ырас, М.Борбугулов тамсил жанрында талыкпай иштөө менен мыкты чыгармаларды жазып калтырды. Ал – тамсил жанрынын билерманы жана аны эптүү колдонгон автор гана эмес, бул жанрда новатордук аракеттерин көрсөтө алган сүрөткер.

Бирок анын жалпы чыгармачылыгы кемчилдиктерден да куру эместиги адабий сында да айтылып келет. Биз жалпы кыргыз тамсилчилигинин тарыхый эволюциясына, айрым тамсилчилердин портретине кайрылган учурда да анын күбөсү болдук. Алардын биринчиси, кээде, аллегориялык эмес кадимки эле киши каармандары катышкан чыгарма-ларды, б.а. сатиралык ыр болчу сюжеттерден, образдардан

турган эле жазгандарын («Жазуучу менен Апенди», «Апендини кызматтан алганда», «Кыйшык көз кызматчы», «Далилдүү лекция», «Мода», «Алма быш, оозума түш», «Ток этмелер», «Назардын уулу Алаңгазар», «Жаңыбайдын жаңы үйгө көчкөндөгү жөнүндө баян», «Үчөөнүн талашы», «Сонунбүнүн соодасы», «Арноо бийи», «Кымбат аялдар», «Мода жөнүндө талаш» ж.б.) тамсил жанрына киргизип, тамсилдер катары китептерине кошуп окурмандарга сунуш кыла берген.

Экинчиси, адатта, классикалык мааниде тамсил кыска жанр, анын узарган варианттары окурмандарды жадатып жиберет, же жомокко, же тамсил-повестке окшоп кетет. Мындай нерсе М.Борбугуловдун чыгармачылыгында да учурайт, анын айрым тамсилдери («Кудайдын жаназасын ким окуйт», «Диссертабелдүү жампа», «Бөжөктүн туулган күнүндө», «Кур намызчыл куу мүйүз») ашкере узун, өзүнчө эле «тамсил-романдар». Ал эми бул чыгармалар автордун ойду чубалжыта берген жарамсыз стилин демонстрациялап турат да бир-эки беттен кийин тамсил дегендер автоматтык түрдө тамсил болуудан калган сыяктанат. Ал эми адабиятчылар тамсилдин башкы белгиси анын эң эле жеткиликтүү, эң эле элдик жанр экендигинде деп айтышат.

Канткен менен М.Борбугулов кыргыз тамсил жанрындагы башкы фигура, XX кылымдагы кыргыз тамсилчилигин көч башы болгон автор, бул тамсилчисиз бир гана тамсил жанры эмес, жалпы улуттук адабият бөксөрүп калат. М.Борбугулов өзүн тамсилден, тамсил өзүн М.Борбугуловдон таба алды.

Адабияттар:

1. Бапаев Х. Тамсил сыры. – Ф., 1974, 64 б.
2. Борбугулов М. Тамсилдер. – Ф., 1978
3. Борбугулов М. Чычкандын тою. – Ф., 1987, 39-44
4. Борбугулов М. Ташкене. – Ф., 1990
5. Байгазиев С. Борбугулов М. / китепте: Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. 2 томдук. 2-т. – Б., 2005, 354-б.

Рецензент: филол.ил. д., профессор Байгазиев С.О.